

تأثیرپذیری ابن‌حسام خوسفی در قصیده و غزل،

از شاعران سبک خراسانی و عراقی

(ص ۲۲۴ - ۲۰۵)

رحمان ذبیحی (نویسنده مسئول)^۱، الیاس نورایی^۲، یونس جلوداری^۳

تاریخ دریافت مقاله: ۹۱/۱۰/۲

تاریخ پذیرش قطعی: ۹۱/۱۲/۷

چکیده

یکی از زمینه‌های مهم شناخت سبک هر شاعر بررسی تأثیرپذیری او از شاعران متقدم است. در تاریخ ادبیات ایران هر چه از آغاز شکل‌گیری ادب فارسی میگذرد تأثیرپذیری شاعران از سبک گویندگان پیشین بیشتر هویدا میشود. این امر در شعر قرن نهم با توجه به بازماندن شعر فارسی از نوآوری و نوزایی و رکود نسبی حاکم بر بازار ادبیات و در نتیجه توجه بیش از پیش شاعران به طرز سخن‌پیشینیان، بسیار چشمگیر و گسترده میشود. ابن‌حسام خوسفی (م: ۸۷۵) شاعر برجسته و شیعه‌مذهب قرن نهم، از جمله شاعرانی است که در سبک سخن خویش به ویژه در قالب قصیده و غزل به استقبال و اقتفای شاعران سبک خراسانی و سبک عراقی رفته است و بخش بزرگی از خلاقیت هنری وی از رهگذر این امر مجال بروز یافته است. بررسی میزان و شیوه تأثیرپذیری شاعر از اسلوب سخن شاعران متقدم موضوع پژوهش حاضر است. این پژوهش نشان میدهد که یکی از دل‌مشغولی‌های اصلی ابن‌حسام در سبک شاعری خویش، تأمل و تعمق پیوسته در دواوین شاعران برجسته پیشین چون رودکی، فردوسی، ناصر خسرو، مسعود سعد، خیام، سنایی، انوری، ظهیر فاریابی، خاقانی، نظامی، عطار، کمال‌الدین اسماعیل، مولوی، فخرالدین عراقی، سعدی، حسن کاشی، خواجو، سلمان، حافظ و کاتبی نیشابوری بوده است و اثرپذیری وی بیشتر در زمینه وزن و قافیه و ردیف، مضمون و گاه درج اشعار آنان در ضمن شعر خویش است. نتایج این تحقیق مربوط به قصائد غزلیات ابن‌حسام است و مثنوی خاوران نامه او منظور نشده است.

کلمات کلیدی

ابن‌حسام خوسفی، شاعران سبک خراسانی و عراقی، تأثیرپذیری، زمینه‌های تأثیرپذیری

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه ایلام r_zabih55@yahoo.com

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه رازی کرمانشاه

۳. فارغ‌التحصیل کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه ایلام

۱- مقدمه

در بررسی سبک شعر فارسی در قرن نهم، تأثیرپذیری شاعران آن روزگار از گویندگان پیشین امری قابل توجه است. در این قرن رکودی نسبی بر بازار شعر و ادب حکمفرما شد و شعر فارسی تا حدودی از نوآوری باز ماند به گونه‌ای که شعرای این عصر اغلب مشغول تتبع در دواوین شاعران متقدم و اخذ و اقتباس موضوع و مضمون و سایر خصوصیات از قبیل وزن و قافیه، از اشعار آنها شدند. البته استقبال اشعار شاعران پیشین در اغلب ادوار شعر فارسی کمابیش وجود داشته است اما این امر در قرن نهم به رویکرد غالب در بین شاعران زبان فارسی تبدیل شد (نک: تاریخ ادبیات در ایران، صفا، جلد ۴: صص ۱۸۲ - ۱۷۸ و برای خصوصیات سبک شعر این قرن بنگرید به سبک شعر پارسی، غلامرضایی: ص ۲۰۷ به بعد). هر چند از دیرباز ماده اصلی شعر را محاکات دانسته‌اند «از افلاطون و ارسطو گرفته تا فیلسوفان امروز همه گفته‌اند که علت مادی شعر محاکات است» (بیان، شمیسا: ص ۳۷ و نیز نک: ارسطو و فن شعر، زرین‌کوب: ص ۱۱۸) و در محاکات آنچه که مهم است بازنمایی و بازآفرینی جهانهای عینی و ذهنی است اما گویی شاعران قرن نهم از این امر بنیادین تا حدودی فاصله گرفتند و به جای اصالت، بیشتر به تقلید و استقبال از سخن دیگران روی آوردند.

تقلید و تتبع به دو صورت در شعر این دوره (قرن نهم) جلوه کرده است: «نخست تقلید از سبک و شیوه سخنگویی استادان مقدم و دوم جوابگویی یا استقبال اشعار پیشینیان به همان وزن و قافیه‌ای که گفته شده بود. شاعران قصیده‌گوی این دوران به تمامی دنبال نهضتی را گرفته بودند که از اواخر قرن ششم هجری در آذربایجان و عراق آغاز شده و در قرن هفتم و هشتم امتداد یافته بود. شیوه سخنگویی این قصیده‌سرایان بیشتر زیر نفوذ سبک انوری، ظهیر، خاقانی، کمال الدین اسماعیل و سلمان ساوجی است... از میان شعرای این عهد کسانی مانند رستم خوریانی، لطف الله نیشابوری، بابا سودایی، ابن‌حسام خوسفی، برندق خجندی، کاتبی، بنائی و لطفی سعی بلیغ در راه جوابگویی قصاید استادان پیشین داشتند و در پاره‌ای از آثار خود نیز موفق بودند» (تاریخ ادبیات در ایران، صفا، جلد ۴: ص ۱۷۸).

ابن‌حسام خوسفی (م: ۸۷۵) شاعر شیعه مذهب و برجسته آن روزگار که در عصر خویش از سرآمدان محسوب می‌شود از این امر مستثنی نیست. تتبع آثار گویندگان برجسته متقدم و آگاهی از زیر و بم سخن آنها از رویکردهای اصلی او در ایجاد سبک شعری خویش در دیوان اشعار است و بررسی این شیوه‌ها و میزان تأثیرپذیری وی از شاعران پیشین موضوع تحقیق حاضر است.

برای انجام پژوهش حاضر دیوان ابن‌حسام اساس کار قرار گرفته است و کوشش شده با مطالعه عمیق و گسترده آن، تأثیرپذیریهای وی از شاعران سبک خراسانی و عراقی از حیث

قالب، مضمون و درج اشعار آنان (=تضمین) تبیین و تحلیل شود. شاعرانی که ابن‌حسام به انحاء مختلف از آنها تأثیر پذیرفته است و در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته‌اند عبارتند از رودکی، فردوسی، ناصر خسرو، مسعود سعد، خیام، سنایی، انوری، ظهیر فاریابی، خاقانی، نظامی، عطار، کمال‌الدین اسماعیل، مولوی، فخرالدین عراقی، سعدی، خواجوی کرمانی، سلمان ساوجی، حافظ، حسن کاشی^۱ و کاتبی نیشابوری.

درباره زندگی ابن‌حسام خوسفی، اندیشه‌ها و اعتقادات و اشعار وی تاکنون پژوهشهایی صورت گرفته است که از آن جمله میتوان به مجموعه مقالاتی که در پاییز و زمستان سال ۱۳۷۸ در فصلنامه خراسان پژوهی به مناسبت بزرگداشت وی منتشر شده است، اشاره کرد. برخی از این مقالات عبارتند از: ۱. «روان شناخت شعر ابن‌حسام خوسفی» از اصغر ارشاد سراپی، ۲. «شعر و شاعری از زبان ابن‌حسام خوسفی» از مراد علی واعظی و... همچنین میتوان به مجموعه مقالاتی که در بهار سال ۱۳۸۰ در مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی بیرجند به چاپ رسید، اشاره کرد که برخی از آنها عبارتند از: ۱. «ویژگیهای شاخص در شعر ابن‌حسام خوسفی و نقش فرهنگی وی در تشکیل حکومت شیعی» از سید محمد دامادی، ۲. «نگاهی به زندگانی ابن‌حسام خوسفی» از خیرالله رزم آرای رودی و... در مقدمه‌ای که احمد احمدی بیرجندی و محمد تقی سالک بر دیوان شاعر نوشته‌اند، در بخش بررسی شعر ابن‌حسام، به تأثیرپذیری وی از شاعران متقدم به صورت مختصر و پراکنده اشاره شده است. آنها تنها به چند شاعر نامور که ابن‌حسام از آنها تأثیر پذیرفته، بسنده کرده‌اند؛ این در حالی است که تأثیرپذیری و تقلید ابن‌حسام از شاعران پیش از خود، بسیار گسترده است و از عوامل اصلی و محوری شکل‌گیری سبک او به شمار می‌آید و تاکنون پژوهشی مهم و جدی که در آن بطور مستقل و مفصل به این موضوع پرداخته باشد، صورت نگرفته و از این حیث تحقیق حاضر میتواند موضوعی تازه و طرحی نو در عرصه شناخت سبک شعر ابن‌حسام خوسفی شاعر بلندآوازه شیعه مسلک ادب فارسی در قرن نهم باشد.

شخصیت، آثار و اشعار ابن‌حسام

محمد بن حسام الدین حسن بن شمس الدین محمد، متخلص به ابن‌حسام در سال ۷۸۲ یا ۷۸۳ هجری در روستای خوسف در منطقه قهستان (=کهستان) به دنیا آمد. خاندان او تا نه پشت اهل فضل و علم و ارشاد بوده‌اند (مقدمه دیوان ابن‌حسام خوسفی، صص یازده و دوازده). و جدش، شمس

۱. حسن کاشی، از شاعران پارسیگوی شیعه در سده هفتم و هشتم هجری است. سراسر دیوان وی در مدح ائمه (ع) به ویژه حضرت علی (ع) است (مقدمه دیوان حسن کاشی، تصحیح رستاخیز: ص ۲۱ به بعد).

الدین زاهد، به زهد و عبادت معروف بوده است (بهارستان در تاریخ و تراجم رجال قاینات، آیتی: ص ۲۳۷). وی به گفته دولت‌شاه سمرقندی «...از دهقنت نان حلال حاصل کردی و گاو بستی و صباح که به صحرا رفتی تا شام اشعار خود را بر دسته بیل نوشتی» (تذکره الشعراء: ص ۴۳۸). تاریخ وفات او در سال ۸۷۵ ق است (گنج سخن، صفا: جلد ۲، ص ۳۷۷). و «قبر او در روستای خوسف، در قاین در کنار رودی و در میان دشت باصفائی معروفست» (تاریخ نظم و نثر در ایران، نفیسی، جلد ۱ ص ۳۰۲). از آثار عمده وی میتوان به دیوان اشعار، خاوران نامه، رساله نثرالآلی (ترجمه منظوم پنجاه کلمه قصار امام علی(ع) و دلایل النبوة و نسب‌نامه اشاره کرد (دانشنامه زبان و ادب فارسی، سعادت، ج ۱، ذیل این‌حسام قهستانی).

دیوان شاعر که مبنای پژوهش حاضر است اغلب شامل قصاید است. قصاید او بیشتر در مدح و نعت رسول اکرم(ص) و منقبت امیر مؤمنان علی(ع) و سایر پیشوایان دینی است. او را باید از معدود شاعران استاد قرن نهم هجری به شمار آورد که بر علوم زمان و مبانی ادبی و اسلامی عصر خود تسلط کافی داشته و از سنت‌های ادبی شعر و زیر و بمهای سخن و فنون سخنوری آگاه بوده و از استادان پیش از خود بهره‌وفای برده است (تاریخ ادبیات در ایران، صفا، جلد ۴، صص ۱۶۹-۱۷۰). به طور کلی او در قصیده پیرو شاعران سبک خراسانی است و در غزل به شاعران سبک عراقی نظر دارد.

میزان تأثیرپذیری ابن‌حسام از شاعران سبک خراسانی و عراقی

شاعران و سخنوران غالباً متأثر از سبک سخن پیشینیان هستند. ابن‌حسام نیز با مطالعه عمیق و گسترده در آثار شاعران سبک خراسانی و عراقی، نکات دقیق و ظریفی را از آنان به وام گرفته و با آراستگی و پیراستگی‌های هنرمندانه و خاص، آنها را بگونه‌ای متفاوت و زیبا عرضه نموده است. وی از اغلب استادان مسلم شعر فارسی که پیش از او در آسمان ادب ایران درخشیده‌اند تأثیر پذیرفته است. در این پژوهش تأثیرپذیری او در دیوان اشعار از بیست تن از شاعران بررسی شده است. نکته گفتنی در باب تحقیق حاضر این است که ما در اینجا تنها **دیوان اشعار ابن‌حسام** را از جنبه تأثیرپذیری از شاعران پیشین بررسی کرده‌ایم و سایر آثار او به ویژه منظومه مهم و عظیم **خاوران نامه**^۱ که بر وزن و به تقلید از شاهنامه - در باب دلاوریهای امام علی(ع) - پدید آمده است در اینجا مورد نظر ما نیست زیرا تأثیرپذیری شاعر از فردوسی در این منظومه خود میتواند موضوع تحقیق مستقل و گسترده دیگری باشد. نتیجه پژوهش، میزان اثرپذیری وی از آنها را در دیوان اشعار به قرار

۱. از این منظومه نسخه‌های متعددی باقی مانده است (فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران، درایتی، مجلد ۴: ص ۸۴۰) اما در حد جستجوی نگارنده تا کنون به صورت کامل به چاپ نرسیده است. تنها حمیدالله مرادی خلاصه‌ای از آن را در پنج هزار بیت به چاپ رسانده است (نک: تازیان نامه پارسی، ابن‌حسام خوسفی).

زیر نشان می‌دهد: رودکی (۱ درصد)، فردوسی (۳ درصد)، ناصر خسرو (۱ درصد)، مسعود سعد سلمان (۱ درصد)، خیّام (۳ درصد)، سنایی (۴ درصد)، انوری (۱۲ درصد)، ظهیر فاریابی (۴ درصد)، خاقانی (۱۲ درصد)، نظامی (۱ درصد)، عطار (۳ درصد)، کمال الدّین اسماعیل (۵ درصد)، مولوی (۱ درصد)، فخرالدّین عراقی (۱ درصد)، سعدی (۱۰ درصد)، حسن کاشی (۵ درصد)، خواجوی کرمانی (۹ درصد)، سلمان ساوجی (۴ درصد)، حافظ (۱۶ درصد) و کاتبی نیشابوری (۴ درصد) متأثر شده است (رک: نمودار شماره ۱). شاعر در ابیات زیر به برخی از شاعرانی

که از آنها تأثیر پذیرفته اشاره کرده است:

نقطه موهوم برون از خیال...
برگ گلی داد سحرگه شمال
از دهن سعدی شیرین مقال
سوخته پروانه صفت پر و بال
راست چو بر مسند احمد بلال
گرچه رسیده است به حد کمال
۱ (۴۷۲۳-۴۷۱۶/۲۶۸)

من کیم از دایره شاعران
از چمن روضه فردوسیم
یک شکریم بیش نیامد نصیب
شمع مرا در نظر انوری
نظم من و گفته سلمان نگر
شعر به خواجو نتوانم رساند

وی در جاهای دیگری از دیوان نیز - هرچند بصورت پراکنده- به شاعران دیگری از جمله ظهیر فاریابی (۱۷۹۳/۱۱۴) و حسن کاشی (=کاشانی) (۲۳۲۲/۱۴۳) که به نظم آنان نظر داشته، اشاره کرده است.

اگرچه ابن‌حسام در سرودن اشعار خود به سبک شاعران پیشین رفته و از آنها در انواع شعر، به ویژه قصیده تقلید کرده است اما در تقلید و اقتفا و تضمین اشعار آنان، قدرت و مهارت سخنوری خود را نشان داده است. چنانکه در ابیات زیر در مقام مفاخره، توانایی و خصوصیات خاص خویش را اعلام میدارد و ادعا میکند که اگر در میان شاعران روزگارش کسی بتواند همانند او شعری بسراید، برای همیشه از شاعری کناره میگیرد و توبه میکند:

بگرفت ملک شعر به تیغ سخنوری...
گویی که هر یک آب حیاتند از تری
برده سبق ز جادوی بابل به ساحری
ز آنها که میروند به راه معاصری

ابن‌حسام تا مدد همت تو یافت
دوشیزگان پرده‌نشین خیال من
هاروت طبع جادوی من در چه خیال
دعوی همی‌کنم که همه شاعران دهر

۱. مآخذ نگارنده برای ارجاع ابیات ابن‌حسام، دیوان وی به تصحیح احمد/احمدی بیرجندی و محمد تقی سالک است و برای ارجاع آن به این شیوه عمل شده است: (شماره صفحه یا صفحات/ شماره بیت یا ابیات)، مشخصات ابیات سایر شعرا بر اساس شماره صفحه یا صفحات دیوان اشعار آنهاست.

شعری بدین شعار کسی گر بیان کند خط میدهم که توبه کنم من ز شاعری
(۱۶۲۱-۱۶۱۶/۱۰۲)

زمینه‌های تأثیرپذیری و بسامد آنها

با جستجو در اشعار ابن‌حسام و تأمل در شیوه‌های اثرپذیری او از متقدمان میتوان گفت که وامگیریهای وی از شاعران سبک خراسانی و عراقی در سه زمینه عمده قابل بررسی است:
۱. فرم و قالب ۲. مضمون و اقتباس ۳. تضمین

الف: قالب و فرم

یکی از آشکارترین گونه‌های تأثیرپذیری شعرا از همدیگر توجه به قالب و فرم است. ۵۳ درصد از کل تأثیرپذیریهای ابن‌حسام از دیگر شاعران از این مقوله است (ر.ک: نمودار شماره ۲). در این زمینه، ابن‌حسام قالب و ساختار ظاهری اشعار را مدّ نظر قرار داده و شعری هموزن و قافیه و ردیف شعر شاعران متقدّم سروده است. علاوه بر تأثیرپذیری شاعر از وزن و قافیه و ردیف شعر متقدمان، گاه همسانیهای دیگری از قبیل اشتراک در تعابیر، مضامین و تصاویر در میان دو سروده به چشم میخورد و این امر گواهی صادق بر تأثیر عمیق ابن‌حسام از شاعران سبک خراسانی و عراقی و توجه دقیق و موشکافانه او به اشعار متقدمان است. شیوه‌های مختلف اثرپذیری وی در صورت و فرم به همراه ذکر نمونه‌ها بدین قرار است.
۱- اشتراک در وزن، قافیه، ردیف و مضمون. (۱۶ درصد. ر.ک: نمودار شماره ۳):

خاقانی:

گر به قدر سوزش دل چشم من بگریستی بردل من مرغ و ماهی تن به تن بگریستی
(دیوان خاقانی: ص ۴۴۱)

ابن‌حسام:

گر به نسبت ابرنیشان همچو من بگریستی چشم پروین بر سحاب قطره‌زن بگریستی
(۳۹۷۳/۲۳۰)

کمال‌الدین اسماعیل:

هرگز کسی نداد بدینسان نشان برف گویی که لقمه‌ای است زمین در دهان برف
(دیوان کمال‌الدین اسماعیل: ص ۴۰۷)

ابن‌حسام:

ابر آمد از هوا که بود میزبان برف از قاف تا به قاف بگسترده‌خوان برف
(۲۷۴۴/۱۶۸)

برای مشاهده شواهد بیشتر، بنگرید به دیوان: (۴۵۸۶/۲۵۹)، (۱۳۹۲/۹۲)، (۶۶۷۹/۳۶۹) و (۲۸۱۳/۱۷۱) که به ترتیب با اشعار (دیوان سنایی: ص ۷۰۴)، (دیوان انوری، جلد ۱، ص ۹۰)، (دیوان عراقی: ص ۱۶۸) و (دیوان خواجوی کرمانی: ص ۲۳) از دیدگاه وزن، قافیه، ردیف و مضمون یکسانند.

۲- اشتراک در وزن، قافیه و ردیف (۲۱ درصد، ر.ک: نمودار شماره ۳):
خاقانی:

صبحدم چون کله بندد آه دودآسای من   چون شفق در خون نشیند چشم شب پیمای من
(دیوان خاقانی: ص ۳۲۰)

ابن‌حسام:

دوش در بستان سرای طبع نظم‌آرای من   خضر معنی آب خورد از چشمه خضرای من
(۱۶۲۴/۱۰۳)

خواجو:

ای فلک را شمسۀ سقف شبستان یافته   وی ملک را طایر طرف گلستان یافته
(دیوان خواجو: ص ۱۱۹)

ابن‌حسام:

کیست آن کو فاکهه یا نخل و رمان یافته   از ریاحین راحت روح و ریحان یافته
(۳۴۹۷/۲۰۲)

حافظ:

به وقت گل شدم از توبه شراب خجل   که کس مباد ز کردار ناصواب خجل
(دیوان حافظ: ص ۲۵۶)

ابن‌حسام:

ایا ز تاب جمال تو آفتاب خجل   ز عطر سنبل زلف تو مشک ناب خجل
(۶۳۱۱/۳۵۱)

برای شواهد بیشتر، ر.ک: (۶۹۴/۵۰) و (۲۳۱۶/۱۴۲) که به ترتیب با اشعار (دیوان انوری، جلد ۱: ص ۵۵) و (همان: ۴۲۶) از نظر وزن، قافیه و ردیف مشترکند.

۳- اشتراک در وزن، قافیه و مضمون (۱۳ درصد، ر.ک: نمودار شماره ۳):
ظهیر فاریابی:

چون بر زمین طلوعه شب گشت آشکار   آفاق ساخت کسوت عباسیان شعار
(دیوان ظهیر فاریابی: ص ۹۸)

ابن‌حسام:

دیشب که زار و زرد و خمیده چو زلف یار
بر بام شام شکل مه نو شد آشکار
(۲۹۰۷/۱۷۵)

حافظ:

آلا یا ایُّها الساقی ادر کأساً و ناولها
که عشق آسان نمود اوّل ولی افتاد مشکلها
(دیوان حافظ: ص ۹۷)

ابن‌حسام:

به امیدی که بگشاید ز لعل یار مشکلها
خیال آن لب میگون چه خون افکند در دلها
(۵۴۴۳/۳۰۵)

برای مشاهده شواهد بیشتر، ر.ک: (۵۵۶/۳۹) که با اشعار (دیوان خاقانی: ص ۴۵) و نیز (۶۴۰۵/۳۵۵) که هم با اشعار (غزلیات شمس تبریز، جلد ۲: ص ۱۳۶۸) و هم با اشعار (دیوان حافظ: ص ۲۶۳) از دیدگاه وزن، قافیه و مضمون یکسانند.

۴- اشتراک در قافیه، ردیف و مضمون (۵ درصد. ر.ک: نمودار شماره ۳):

خاقانی:

در کام صبح از ناف شب مشکست عمدا ریخته
زرین هزاران نرگسه از سقف مینا ریخته
(دیوان خاقانی: ص ۳۷۷)

ابن‌حسام:

ای بصنعت بر فلک صد نقش زیبا ریخته
لؤلؤ تر بر فراز فرش غیرا ریخته
(۱۲۱/۹)

کاتبی: دارد سر آرایش گلزار بنفشه
آراسته بادا چو خط یار بنفشه
(به نقل از تاریخ ادبیات در ایران، صفا، جلد ۴، ص ۲۳۸)

ابن‌حسام:

نمونه‌ای است ز خط عذار یار بنفشه
چه خوب میدمد از طرف لاله‌زار بنفشه
(۲۸۵۸/۱۷۳) ۱

۵- اشتراک در وزن و قافیه (۱۳ درصد. ر.ک: نمودار شماره ۳):

۱. در این قصیده، ابن‌حسام شعر خود را بر کاتبی ترجیح داده و میگوید:

به خاک کاتبی ای باد عنبرین گذری کن
بگو به باغ طبیعت چنین برآر بنفشه (۲۹۰۵/۱۷۵)

سلمان ساوجی:

صفای صفوت رویت بریخت آب بهار
هوای جنت کویت بییخت مشک تتر
(دیوان سلمان ساوجی: ص ۲۰۷)

ابن‌حسام:

کرا هوای بهارست و جانب گلزار
که نوعروس چمن جلوه میدهد رخسار
(۹۱۰/۶۱)

کاتبی: مراغمیست شتروارهابه حجره تن
شتر دلی نکنم غم کجا و حجره من
(به نقل از تاریخ ادبیات در ایران، صفا، جلد ۴: ص ۲۳۷)

ابن‌حسام:

شترسوار قضا میرسد به حجره من
که بر شتر بنهد رخت جان ز حجره تن
(۲۴۸۷/۱۵۶)

برای شواهد بیشتر، ر.ک: (۵۴۰/۳۹) و (۴۶۶۱/۲۶۶) که به ترتیب با اشعار (دیوان خاقانی: ص ۴۲) و (کلیات سعدی: ص ۸۱۸) از نظر وزن و قافیه یکسانند.

۶- اشتراک در وزن و مضمون (۱۱ درصد. ر.ک: نمودار شماره ۳):

سعدی: به چه کار آیدت ز گل طبقی
از گلستان من بی‌ر ورقی
گل همین پنج روز و شش باشد
وین گلستان همیشه خوش باشد
(کلیات سعدی: ص ۳۲)

ابن‌حسام:

ورق‌ی از بدایع سخنم
بر سوی‌دای لوح دل بنگار
گر غباری است بر دل پاکت
ز آب دیوان من بشوی غبار
زین ریاحین که رشک فردوس است
تحفه‌ای جوی و نفع‌های بردار
سنبل این چمن ز خوشبویی
بشکنند طیب مشک را بازار
(۳۳۸۹-۳۳۸۶/۱۹۷)

حافظ:

ای کبک خوشخُرام کجا میروی بایست
غرّه مشک‌گربه زاهد نماز کرد
(دیوان حافظ: ص ۱۶۴)

۱. قافیه در این بیت از نوع حاجب است. پیش از کاتبی، خواجوی کرمانی قصیده‌ای سروده که در آن دو کلمه شتر و حجره را التزام کرده است (ر.ک: دیوان خواجو: ص ۱۱۴). وی در مقطع قصیده و در مقام مفاخره چنین گفته است:
شتر همی‌کشد ابن‌حسام ازین حجره به حجره شتر آرای ناظم این فن
اگر به حجره خواجو برم شترنامه شتر به حجره خاکش درآورم به سخن (۲۵۲۴-۲۵۲۳/۱۵۸)

ابن‌حسام:

از طلیسان گربۀ عابدمرو ز راه ای کبک خوشخُرام کجا می‌روی چنین
(۸۳۲/۵۷)

حافظ:

به بوی نافه‌ای کاخر صبا زان طره بگشاید ز تاب جعدمشکینش چه خون افتاد در دلها
(دیوان حافظ: ص ۹۷)

ابن‌حسام:

ز تاب زلف مشکینت صبا بر خویش می‌پیچد صبا را غالباً از پیچ زلفت تاب می‌آید
(۵۹۱۸/۳۳۰)

۷- اشتراک در قافیه و ردیف (۵ درصد. ر.ک: نمودار شماره ۳):

خاقانی:

ای عارض چو ماه ترا چاکر آفتاب یک بنده تو ماه سزد دیگر آفتاب
(دیوان خاقانی: ص ۵۸)

ابن‌حسام:

ای ز نعل استرت بر بسته زیور آفتاب با فروغ طلعتت از ذره کمتر آفتاب
(۱۳۴۰/۸۷)

۸- اشتراک در قافیه (۱۱ درصد. ر.ک: نمودار شماره ۳):

انوری:

چون مراد خویش را با ملکری کردم قیاس در خراسان تازه بنهادم اقامت را اساس
(دیوان انوری، جلد ۱، ص ۲۶۲)

ابن‌حسام:

چندان که کلک تیز زبان از ره قیاس اندر سر بنان بیان آورد سپاس
(۷۲۳/۵۱)

خاقانی:

صبحدم آب خضرنوش از لب جام گوهری کز ظلمات بحر جست آینه سکندری
(دیوان خاقانی: ص ۴۱۹)

ابن‌حسام:

هر صبحدم مصور این چرخ اختری از کان لاجورد دهد زر جعفری
(۱۵۴۳/۹۹)

۹- اشتراک در ردیف (۵ درصد. ر.ک: نمودار شماره ۳):

کمال‌الدین:

- سزد که تاجور آید به بوستان نرگس
کاتبی:
که هست بر چمن باغ مرزبان نرگس
(دیوان کمال‌الدین اسماعیل: ص ۱۰۰)
- به تخت باغ ز جم میدهد نشان نرگس
ابن‌حسام:
که جام دارد و دست درم فشان نرگس
(به نقل از تاریخ ادبیات فارسی، صفا، جلد ۴: ص ۲۳۵)
- بس که شوخ‌است و فریبده و رعنا نرگس
گوئیا چشم تو دارد نظری با نرگس
(۶۹۳۵/۳۸۴)

ب: مضمون و محتوا

بر مبنای پژوهش ما ۲۴ درصد از کل تأثیرپذیهای شاعر از دیگران در زمینه‌ی أخذ مضمون و محتواست. (ر.ک: نمودار شماره ۲). البته شاعر در این زمینه تنها به گرفتن مضمون شعر پیشینیان اکتفا نکرده است بلکه کوشیده است به یاری ذوق سرشار و قریحه‌ی توانا و خلاق و با آفرینش استعارات و تشبیهات خاص خود سامانی نو به مضامین أخذ شده ببخشد. میزان اثرپذیری او از شاعران متقدم در این حوزه را میتوان اینگونه برشمرد: رودکی (۶ درصد)، فردوسی (۶ درصد)، ناصر خسرو (۶ درصد)، خیام (۱۲ درصد)، ظهیر فاریابی (۶ درصد)، نظامی (۶ درصد)، عطار (۶ درصد)، کمال‌الدین اسماعیل (۶ درصد)، سعدی (۲۳ درصد) و حافظ (۲۳ درصد) به وام گرفته است. (ر.ک: نمودار شماره ۴): چند نمونه:

- ظهیر: نه کرسی فلک نهد اندیشه زیر پای
تا بوسه بر رکاب قزل ارسلان دهد
(دیوان ظهیر فاریابی: ص ۸۵)
- ابن‌حسام:
نه پایه‌ی کرسی فلک گر بنهد زیر
بر منظر قدرش نرسد ذروه‌ی اعلی
(۵۴۱۵/۳۰۱)
- سعدی:
چشم مرا تا به خواب دید جمالش
خواب نمیگیرد از خیال محمد
(کلیات سعدی: ص ۸۰۱)

ابن‌حسام:

- چشم خیال من ز جمال تو بهره یافت
چشمی که با جمال تو یک شب خیال یافت
لطف تو بس نظر که بدین ناتوان کند
هر شب بدان خیال تصوّر همان کند
(۱۵۱۴-۱۵۱۵)

حافظ:

- یکی شعر تر انگیزد خاطر که حزین باشد؟
یک نکته ازین معنی گفتیم و همین باشد
(دیوان حافظ: ص ۱۸۱)

ابن‌حسام:

ز خاطری که پریشانی است مجموعش چگونه شعر خوش غمگزار بگشاید
(۱۷۶۰/۱۱۳)

برای مشاهده شواهد بیشتر، ر.ک: (۵۳۶۰-۵۳۵۸/۲۹۷)، (۸۲۳-۸۱۹/۵۶)، (۴۵۳۰/۲۵۷)-
(۴۵۳۲)، (۶۰۹۲-۶۰۸۷/۳۳۹)، (۴۳۳۵-۴۳۳۱/۲۴۷)، (۲۰۹۶/۱۳۱)، (۵۲۸۷-۵۲۸۶/۲۹۴)،
(۱۹۱-۱۸۴/۱۵)، (۴۲۹۱-۴۲۹۰/۲۴۵)، (۶۳۱۰/۳۵۱)، (۱۹۷۱/۱۲۵) و (۶۳۸۶/۳۵۴) که
به ترتیب با اشعار (دیوان رودکی: ص ۱۱۸)، (شاهنامه، جلد ۱: صص ۱۰-۱۱)، (دیوان
ناصرخسرو: ص ۱۴۲)، (رباعیات خیّام: ص ۱۵۲)، (همان: ۱۰۴)، (کلیات نظامی، جلد ۱:
ص ۸)، (دیوان کمال‌الدین اسماعیل: ص ۹۹)، (کلیات سعدی: صص ۲۷-۲۸)، (همان: ۴۶)،
(همان: ۴۰۷)، (دیوان حافظ: ص ۲۸۴) و (همان: ۹۷) از نظر مضمون و محتوا مشترکند.

ج: تضمین و شباهت

تضمین شعر دیگران از آشکارترین شیوه‌های تأثیرپذیری شاعران از همدیگر است و از مدت‌ها
پیش از روزگار ابن‌حسام در شعر فارسی رواج داشته است، به عنوان مثال رشید و طواط
در تعریف آن گفته است «این صنعت چنان باشد که شاعر مصراع‌ی یا بیتی یا دو بیت از آن
دیگری در میان شعر خویش به کار برد» (حدایق‌السحر فی الدقایق‌الشعر: ص ۷۲) و نیز بنگرید به ترجمان‌البلاغه:
ص ۱۹۲. ۲۳ درصد از کل تأثیرپذیریهای شاعر را باید در این دسته جای داد (ر.ک: نمودار شماره ۲).
تفصیل صور و میزان تضمین شاعر از شعر شاعران پیشین به این شرح است: در ۶۲/۵
درصد موارد ابیاتی از شاعران پیشین را (گاه با اندکی تصرف) تضمین کرده است. در ۱۹
درصد تضمینها، شاعر مصراع‌ی را (گاه با اندکی تصرف) تضمین کرده است و ۱۲/۵ درصد
تضمینهای شاعر شامل مواردی است که شاعر بیش از یک مصراع را از شعر دیگران در
میانه شعر خویش آورده است:

۱. تضمین بیت (گاه با اندکی تصرف) (۶۲/۵ درصد. ر.ک: نمودار شماره ۵):

عطار:

چو خواجه دست بر پستان نهادش ز پستان شیر چون باران گشادش
(الهی نامه: ص ۷)

ابن‌حسام:

مناسب دیدم اینجا بیت عطار «چو خواجه دست بر پستان نهادش
کجا او گفته اندر نعت مختار ز پستان شیر چون باران گشادش»
(۹۱۷۴-۹۱۷۳/۵۰۷)

سلمان ساوجی:

چرخا پیاده رو به درگاه میر
کافتاد شهسوار جهان پهلوان او
(کلیات سلمان ساوجی: ص ۵۳۳)

ابن‌حسام:

حرفی دو از قصاید سلمان چو آب زر
بر خاطرم گذشت ز شعر روان او
«چرخا تو هم پیاده به درگاه خواجه رو
کافتاد شهسوار جهان پهلوان او»
(۷۱۷۵/۳۹۷-۷۱۷۶)

برای مشاهده شواهد بیشتر، ر.ک: (۸۳۹۲/۴۶۹)، (۴۸۱۹/۲۷۳) و (۱۳۳۲/۸۷) که به ترتیب بیتی را از (سعدی، ۱۳۷۳: ۷۲۸)، (کلیات سلمان ساوجی: ص ۴۶۸) و (دیوان حافظ: ص ۲۷۲) تضمین کرده است. همچنین نک: (۶۵۳۳/۳۶۲) (۷۹۲۴/۴۴۲) (۱۰۴۴۶/۵۶۹) که در ضمن آنها ابیاتی را از کمال‌الدین اسماعیل، حسن کاشی تضمین کرده است. ابن‌حسام در تضمین اشعار شاعران گذشته، گاه بیت را مستقیماً در ضمن اشعار خود نیآورده؛ بلکه آنرا بصورت دو مصرع در دو بیت مجزاً به کار برده است:

ظهیر فاریابی:

سپیده‌دم که شدم محرم سرای سرور
شنیدم آیه توبوا الی الله از لب حور
(دیوان ظهیر فاریابی: ص ۱۰۵)

ابن‌حسام:

دلی شکسته و محزون و خاطر مهجور
دل از شکایت دوران حکایتی میگفت
«سپیده‌دم که شدم محرم سرای سرور»
«شنیدم آیت توبوا الی الله از لب حور»
(۴۱۰۷-۴۱۰۶/۲۳۷)

حافظ:

این خرقة که من دارم در رهن شراب اولی
وین دفتر بی‌معنی غرق می ناب اولی
(دیوان حافظ: ص ۳۵۲)

ابن‌حسام:

در وجه می صافی سجاده من بفروش
این نامه بی‌ناموس در خم می اندازید
«کاین خرقة که من دارم در رهن شراب اولی»
«کاین دفتر بی‌معنی غرق می ناب اولی»
(۶۷۲۲-۶۷۲۱/۳۷۲)

۱. ابن‌حسام در مقطع این غزل در مقام مفاخره گفته است:

هان ابن‌حسام امشب خوش گفتمی و در سفتی
شعر تر حافظ را این گفته جواب اولی (۶۷۲۲/۳۷۲)

۲. تضمین ابیات (با اندکی تصرف) (۶ درصد. ر.ک: نمودار شماره ۵):

سعدی:

خبر یافت گردنکشی در عراق
تو هم بر دری هستی امیدوار

که میگفت مسکینی از زیر طاق
پس امید بر درنشینان برآر
(کلیات سعدی: ص ۲۱۱)

ابن‌حسام:

ز دیوان سعدی شیرین سخن
«شنیدم به فرماندهی در عراق
تو هم بر دری هستی امیدوار

حدیثی به تضمین ز من گوش کن
همی گفت مسکینی از زیر طاق
پس امید بر درنشینان برآر»
(۴۶۳-۴۶۴/۸۲۶۵-۸۲۶۷)

۳. تضمین مصراع (گاه با اندکی تصرف) (۱۹ درصد. ر.ک: نمودار شماره ۵):

فردوسی:

چنین ست رسم سـرای سـپنج
همه از پی آ ز ورزند رنج
(شاهنامه، جلد ۲: ص ۸۰)

ابن‌حسام:

بین تا چه خوش گفت دانای طوس
«چنین است رسم سرای سپنج»
(۵۶۴/۱۰۳۷۸)

مسعود سعد:

اگر سپهر بگردد ز حال خود تو مگرد
و گر زمانه نسازد تو با زمانه بساز
(دیوان مسعود سعد سلمان: ص ۲۹۴)

ابن‌حسام:

خوشست یکدمه عیش ار زمانه دمسازست
ز روزگار شکایت نشاید ابن حسام

ولی زمانه به یکدم نمی‌شود دمساز
«زمانه با تو نسازد تو با زمانه بساز»
(۳۳۹/۶۰۸۵-۶۰۸۶)

۴. تضمین مصارع (گاه با اندکی تصرف) (۱۲/۵۰ درصد. ر.ک: نمودار شماره ۵):

خواجو:

وجه برات شام بر اختر نوشته‌اند
صنعت گران چرخ بزر و صف ذوالفقار
خنجر کشان صف شکن خیل مهر او

و اموال زنگ بر شه خاور نوشته‌اند...
بر تیغ خور نوشته و درخور نوشته‌اند
بر آفتاب نعل بها زر نوشته‌اند
(دیوان خواجو: صص ۵۸۴-۵۸۵)

ابن‌حسام:

درین قطعه طریقی از وفا جو
به تضمین گوش دار از نظم خواجو

در باب مهتری به خط زر نوشته‌اند
«وجه برات شام بر اختر نوشته‌اند»
«بر لطف تو نوشته و درخور نوشته‌اند»
(۸۱۴۴-۸۱۴۷/۴۵۸)

که عشق آسان نمود اول ولی افتاد مشکلها...
متی ما تلق من تهوی دع الدتیا و أهملها
(دیوان حافظ: ص ۹۷)

«متی ما تق من تهوی دع الدتیا و أهملها»
«ألا یا ایُّها الساقی أدر کأساً و ناوئها»
(۵۴۴۸/۳۰۵-۵۴۴۹)

یک شمه از شمایل تو بر بیاض گل
تو اختر سعیدی و هنگام شام ماست
گاه و جو الاغ مرا تا به حدّ خوسف
حافظ:

ألا یا ایُّها الساقی أدر کأساً و ناوئها
حضوری گرهمی خواهی، ازو غایب مشو حافظ

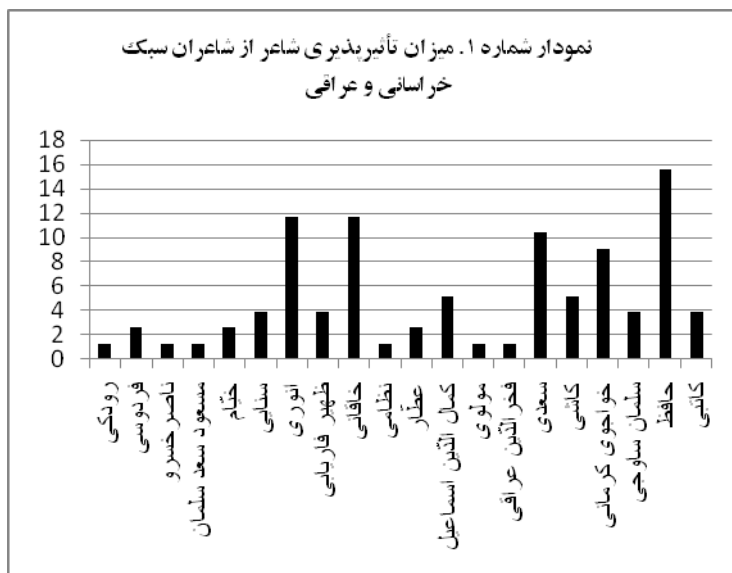
ابن‌حسام:

نظر ابن‌حسام از ماسوی بر بند و او را بین
ز حد بگذشت مشتاقی به جام باده باقی

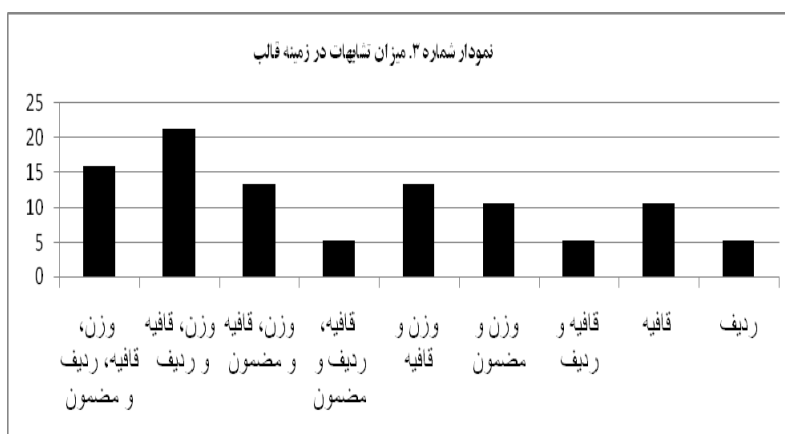
نتیجه

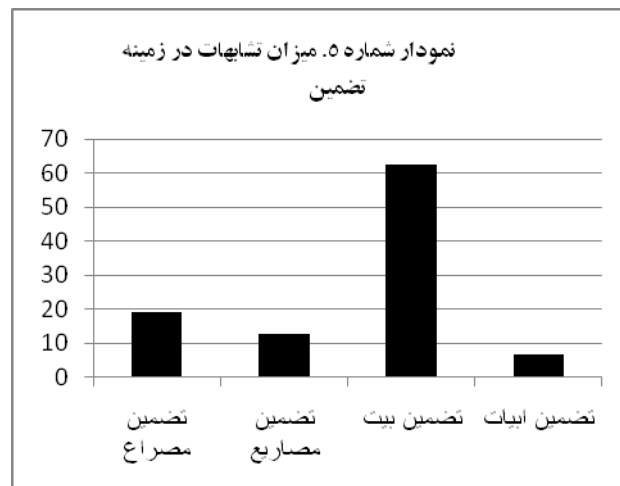
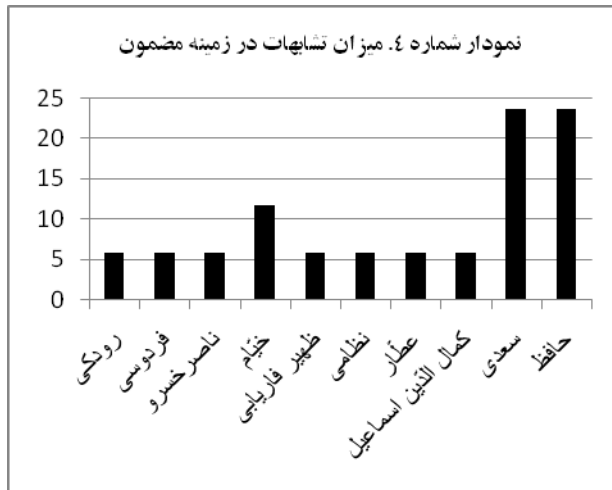
حاصل سخن اینکه ابن‌حسام خوسفی همانند بسیاری از شاعران هم عصر خویش در قرن نهم، در سبک شعری خود تحت تأثیر شاعران بزرگ سبک خراسانی و عراقی بوده است و تأثیرپذیری از شاعران گذشته از عوامل بسیار مهم در تکوین طرز سخن او محسوب میشود. او در سه زمینه اصلی قالب و فرم، مضمون و محتوا و تضمین از شاعران پیش از خود اثر پذیرفته است. بیشترین میزان اثرپذیری او از گویندگان پیشین در حوزه قالب و فرم است که شامل ۵۳ درصد از کل موارد اثرپذیریهای شاعر است. پس از آن باید به زمینه اخذ مضمون و محتوا اشاره کرد که ۲۴ درصد کل اثرپذیریهای شاعر را شامل میشود و در نهایت تضمینهای شاعر با ۲۳ درصد قرار میگیرد. در قصیده بیش از همه پیرو سبک انوری و خاقانی است و در غزل اغلب از حافظ اثر پذیرفته است. با اینکه اثرپذیری از سبک سخن پیشینیان حوزه‌های متنوع و متعددی از شعر او را در بر میگیرد اما وی ضمن این اثرپذیریها، به صور گوناگون در فرم و محتوای سخن قدما دخل و تصرف کرده و کوشیده است اثر ذوق و قریحه خویش را در آفرینش هنری و آراستن سبک سخن حفظ کند. در حقیقت تبیین دقیق و درست سبک سخن ابن‌حسام خوسفی همانند بسیاری از شاعران قرن نهم، بدون توجه به تأثیر سخن پیشینیان و بررسی میزان و ابعاد این مسأله در شعر او امکان پذیر نیست.

نمودارها:

منابع

- ۱- ارسطو و فن شعر، زرّین کوب، عبدالحسین، چاپ سوم، تهران: امیرکبیر (۱۳۸۱).
- ۲ - الهی نامه، فریدالدین عطار نیشابوری، به تصحیح فؤاد روحانی عطار، چاپ ششم، تهران: زوآر، (۱۳۸۱).
- ۳- بهارستان در تاریخ و تراجم رجال قاینات و قهستان، آیتی، حاج شیخ محمد حسین، چاپ دوم، مشهد: دانشگاه فردوسی (۱۳۷۱).
- ۴- بیان، شمیسا، سیروس، چاپ نخست از ویراست چهارم، تهران: نشر میترا (۱۳۹۰).
- ۵- تاریخ ادبیات در ایران، صفا، ذبیح الله، ۸ ج، چاپ دهم، تهران: فردوس (۱۳۷۸).
- ۶ - تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری، نفیسی، سعید، ۲ ج، چاپ دوم، تهران: فروغی (۱۳۶۳).
- ۷- تازیان نامه پارسی (گزیده خاوران نامه)، ابن‌حسام خوسفی، به تصحیح حمیدالله مرادی، چاپ اول، تهران: مرکز نشر دانشگاهی (۱۳۸۲).
- ۸- تذکره الشعراء، دولتشاه سمرقندی، به اهتمام و تصحیح ادوارد براون، چاپ اول، تهران: اساطیر (۱۳۸۲).
- ۹- ترجمان البلاغه، محمد بن عمر رادویانی، به اهتمام و تصحیح احمد آتش، به کوشش توفیق سبحانی و اسماعیل حاکمی، چاپ اول، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی (۱۳۸۰).
- ۱۰- حدایق السحر فی الدقایق الشعر، رشیدالدین محمد وطواط، به تصحیح و اهتمام عباس اقبال آشتیانی، تهران: سنایی (۱۳۶۲).
- ۱۱- دانشنامه زبان و ادب فارسی، سعادت، اسماعیل، ۶ ج، چاپ اول، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی (۱۳۸۴).
- ۱۲- دیوان ابن‌حسام خوسفی، به اهتمام احمد احمدی بیرجندی و محمد تقی سالک، چاپ اول، مشهد: اداره کل حج و اوقاف و امور خیریه استان خراسان (۱۳۶۶).
- ۳- دیوان انوری، به اهتمام محمد تقی مدرّس رضوی، ۲ ج، چاپ دوم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب (۱۳۴۷).
- ۱۴- دیوان حافظ، تصحیح علامه قزوینی و قاسم غنی، به اهتمام عبدالکریم جریزه دار، چاپ دوم، تهران: اساطیر (۱۳۶۸).
- ۱۵- دیوان حسن کاشی، به کوشش سید عباس رستاخیز، چاپ دوم، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (۱۳۸۹).
- ۱۶- دیوان خاقانی، به تصحیح ضیاءالدین سجادی، چاپ ششم، تهران: زوآر (۱۳۷۸).

- ۱۷- دیوان خواجوی کرمانی، به اهتمام و تصحیح احمد سهیلی خوانساری، چاپ دوم، تهران: پاژنگ (۱۳۶۹).
- ۱۸- دیوان رودکی، بر اساس نسخه سعید نفیسی، ی. براگینسکی، چاپ دوم، تهران: نگاه (۱۳۷۶).
- ۱۹- دیوان سنایی، به اهتمام مدرّس رضوی، چاپ سوم، تهران: کتابخانه سنایی (۱۳۶۲).
- ۲۰- دیوان ظهیر فاریابی، تصحیح و تحقیق و توضیح امیر حسن یزدگردی، به اهتمام اصغر دادبه، چاپ اول، تهران: قطره (۱۳۸۱).
- ۲۱- دیوان فخرالدین عراقی، مقدمه و تصحیح اسماعیل شاهرودی، چاپ دوم، تهران: فخر رازی (۱۳۷۳).
- ۲۲- دیوان کمال‌الدین اسماعیل، به اهتمام حسین بحرالعلومی، چاپ اول، تهران: کتابفروشی دهخدا (۱۳۴۸).
- ۲۳- دیوان مسعود سعد سلمان، به تصحیح رشید یاسمی، چاپ اول، تهران: پیروز (۱۳۳۹).
- ۲۴- دیوان ناصر خسرو، به تصحیح مجتبی مینوی و مهدی محقق، چاپ چهارم، تهران: دانشگاه تهران (۱۳۷۰).
- ۲۵- رباعیات خیّام، با تصحیح، مقدمه و حواشی محمد علی فروغی و قاسم غنی، به کوشش بهاء‌الدین خرّمشاهی، چاپ اول، تهران: ناهید (۱۳۷۳).
- ۲۶- سبک‌شناسی شعر پارسی از رودکی تا شاملو، غلامرضایی، محمد، چاپ سوم، تهران: جامی (۱۳۸۷).
- ۲۷- شاهنامه فردوسی، به کوشش جلال خالقی مطلق، ۸ ج، چاپ اول، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی (۱۳۸۶).
- ۲۸- غزلیات شمس تبریز، مقدمه، گزینش و تفسیر محمد رضا شفیعی کدکنی، ۲ ج، چاپ سوم، تهران: سخن (۱۳۸۷).
- ۲۹- فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، درایتی، مصطفی، ۱۲ مجلد، چاپ اول، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (۱۳۸۹).
- ۳۰- کلیّات سعدی، به تصحیح محمد علی فروغی، چاپ اول، تهران: نگاه (۱۳۷۳).
- ۳۱- کلیّات نظامی، تصحیح حسن وحید دستگردی، ۲ ج، چاپ اول، تهران: زوّار (۱۳۸۶).
- ۳۲- کلیله و دمنه نصرالله منشی، تصحیح و توضیح مجتبی مینوی طهرانی، چاپ بیست و نهم، تهران: امیرکبیر (۱۳۸۵).
- ۳۳- گنج سخن، صفا، ذبیح الله، ۳ ج، چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران (۱۳۳۹).